
PERSONIFIKUJÍCÍ LIDOVÉ NÁZVY KVĚTIN A PTÁKŮ V ČEŠTINĚ

DAVID LAVIČKA

PERSONIFICATION IN CZECH VERNACULAR NAMES OF FLOWERS AND BIRDS

The article focuses on personification in Czech vernacular names of flowers and birds. It explores different forms of personification used in vernacular names and compares the metaphors in each of the two domains in order to show how flowers and birds are perceived with regard to anthropocentrism.

Keywords: personification; vernacular names; names of birds; names of flowers; linguistic image of the world

ÚVOD

Tento příspěvek se zaměřuje na problematiku personifikace v lidové reflexi přírody. Centrálním zájmem jsou pro tuto práci české lidové názvy květin a ptáků. Na následujících stranách se budu věnovat nejen pestrosti personifikujících názvů, s nimiž se zde můžeme setkat, ale rád bych odkryl i některé jazykové a kognitivní principy, jež vznik těchto názvů provázejí. Součástí příspěvku je také porovnání těchto dvou skupin názvů z hlediska přítomných personifikací – vzhledem k tomu, že se každá skupina názvů váže k jiné formě života, lze předpokládat, že i personifikace se budou realizovat v každé z nich odlišně.

1 METAFORA A PERSONIFIKACE

Klíčovým pojmem pro tento výzkum je personifikace, tradičně chápána jako druh metafor (Jelínek 2017). Chceme-li tedy porozumět per-

sonifikaci, je nutné se nejprve zaměřit na metaforu, která představuje obecnější princip. Existuje velké množství různých pojetí, která se snaží postihnout podstatu metafor a její souvislost s lidským myšlením. Tradičně nebyla úloha metafor v lidském poznávání světa považována za důležitou (srov. Ricœur 1975), novější koncepce tuto úlohu naopak vyzdvihují a poukazují na hluboké ukotvení metafor v lidském myšlení. Autoři, kteří chápou metaforu jako důležitý prvek našeho myšlení, upozorňují zejména na všudypřítomnost metafor v naší jazykové produkci (Lakoff a Johnson 2003; Gibbs 1994; Récanati 2004), na heuristickou funkci metafor (Ricœur 1975), na schopnost metafor strukturovat náš svět (Lakoff a Johnson 2003) a vyjádřit a zprostředkovat zkušenost jinak nepřenositelnou (Ricœur 1975; Lakoff a Johnson 2003).

Tato pojetí dále zdůrazňují souvislost metafor a naší zkušenosti s fyzickým světem, zejména vlastním tělem. Metafory čerpají z naší tělesné zkušenosti a tato zkušenost je pak uplatněna při zprostředkování více abstraktních prožitků a při popisu „vzdálenějšího“ světa, než je vlastní tělo. Lidské tělo potom představuje základní měřítko pro pochopení a popis okolního světa, např. pro vyjádření prostorových vztahů (Lakoff a Johnson 2003; Gibbs 1994, 193) nebo pro rozlišování a kategorizaci jevů (Vaňková et al. 2005, 60; Black 1976, 221). Použití metafor pro vyjádření dané skutečnosti znamená ve své podstatě aplikovat na tuto skutečnost určité představové schéma⁽¹⁾ podmíněné lidskou zkušeností s fyzickým světem (Lakoff a Johnson 2003, 161).

Popsaný způsob vztahování se ke světu je antropocentrický: člověk vnímá sám sebe jako centrum a na základě jemu nejbližších zkušeností pak hodnotí okolní jevy. Antropocentrismus se projevuje nejen metaforickými projekcemi lidské tělesné zkušenosti, ale také klasifikací a hierarchizací jevů a citovým či morálním hodnocením (Vaňková et al. 2005, 57).

1 Použit překlad I. Vaňkové – orig. *image schema* (Vaňková et al. 2005, 60).

Metafory vznikají v souladu s antropocentrickým vztahem ke světu, a proto každá metafora aplikuje antropocentrická představová schémata na skutečnosti, které nutně lidské být nemusejí. Jakési „polidštění“, tj. přisouzení lidského tomu, co lidské není, je podstatou personifikace (Vaňková et al. 2005, 64), avšak neznamena to, že každá metafora je také personifikací. Personifikace představuje speciální případ metafory v tom, že představová schémata, která jsou na mimolidskou skutečnost promítána, tematizují samotného člověka, části lidského těla či děje a vlastnosti typické pro člověka (srov. Jelínek 2017).⁽²⁾

Chápání personifikace (resp. metafory obecně) coby projekce antropocentrických představových schémat zdůrazňuje neobjektivnost našeho vztahu k okolnímu světu. Přisoudit např. rostlině lidské chování znamená do určité míry potlačit smyslový vjem ve prospěch promítnutého obsahu naší mysli. Promítané obrazy proto nutně spoluutvářejí vnímanou realitu, což některé vědce a filozofy vede dokonce k přesvědčení, že smyslové vjemy zprostředkující vnější (objektivní) svět nemají vliv na naše vnímání reality a zdrojem pravdy jsou čistě kulturní konstrukty (Alderman 2017, 30). Takovouto vizi lidského poznání však lze chápat spíše jako pokus osvobodit se od vnějšího světa a nabýt nad ním absolutní kontrolu proměnou světa v pouhý kulturní konstrukt (ibid.). Projekci, k níž dochází během personifikace, tak nelze chápat jako jediný prvek tvořící naše poznání o vnějším světě, ale stejně jako v případě projekcí psychologických⁽³⁾ je třeba předpokládat, že k uskutečnění či přinejmenším usnadnění projekce musí ve vnějším, tj. nesubjektivním, světě nastat určité vhodné podmínky. Z toho vyplývá, že různé skutečnosti umožňují

2 Zatímco např. metafora *Petr je hlemýžď* vychází z antropocentrického obrazu hlemýžďe zřejmě jakožto pomalého zvířete, metafora *nebe se zlobí*, kromě toho, že odráží antropocentrický vztah ke světu, tematizuje nadto chování charakteristické pro člověka, a proto ji lze chápat jako případ personifikace.

3 Jung například uvádí, že archetyp v neprojektované podobě nemá žádný konkrétní tvar (Jung 2018, 132), avšak bývá realizován většinou v charakteristických symbolech (například u archetypu matky to mohou být matka, babička, chůva, Sofia, církev, univerzita, zahrada apod.; ibid., 192).

promítnout některé duševní obrazy lépe než jiné. Tento předpoklad představuje důležité východisko pro srovnávací část příspěvku.

2 SPECIFIKA LIDOVÝCH JMEN

V tomto článku se zabývám lidovými přírodními názvy, což je v mnoha ohledech unikátní oblast jazyka. Je proto třeba na tomto místě zmínit alespoň některá jazyková specifika, která vycházejí z komplexního kulturního a historického pozadí lidových jmen.

Původ lidových jmen je různě starý, u některých názvů už praslovanský, ale převážně až český. Mnohé lidové názvy však nemusejí mít nutně slovanský původ, ale mohou být převzaty i z jiných jazyků, a to opět v různé době (Machek 1954, 8–11).

Lidové názvy se vyznačují velkou formální variabilitou, protože nebyly nijak centrálně regulovány, a proto každý kraj, či dokonce okres nebo město mohly mít svou variantu názvu, nebo dokonce i název zcela vlastní (Klůz 1977, 17). Lidové názvy tvoří základ oficiálního českého názvosloví (ibid., 10), avšak jména v něm obsažená tvoří jen malou část všech lidových jmen. Pro sestavení názvosloví byly využity ty nejrozšířenější názvy (např. *koňadra*; ibid.), neznamena to však, že se nutně jedná o lidová jména, která byla používána všeobecně, jak dosvědčují doklady jmen z různých lokalit, v nichž tentýž druh má zcela jiné jméno (pro sýkoru koňadru uvádí Klůz více než padesát různých jmen z různých krajů, některá z nich jsou nářečními variantami slova *koňadra*, některá zcela lexikálně odlišnými pojmenováními, jako např. *babčice*, *patiřa* apod.).

3 VÝCHODISKA A ZAMĚŘENÍ VÝZKUMU

V tomto článku pracuji s českými lidovými názvy květín a ptáků, které jsem excerpoval ze dvou zdrojů. Názvy květín jsem extrahoval z práce Z. Hladké *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. K sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích* (2000); jména ptáků

vycházejí ze seznamu lidových názvů sesbíraných Z. Klůzem v publikaci *Naše ptactvo v lidovém názvosloví a vědecké terminologii* (1977).

Jako personifikaci bylo ve výchozím materiálu možno vyhodnotit celkem 393 názvů. Tento počet však zahrnuje jednak identické názvy zjištěné pro více druhů (např. *ovčák* pro kolihu malou i slučku malou; Klůz, 1977), jednak různé morfologické či hláskové varianty jednoho jména (např. *babče*, *babčice*, *babčinka*, *babice*, *babička*, *babuška* apod.). Pro potřeby tohoto výzkumu proto vycházím ze zkráceného korpusu personifikujících jmen, v němž každý název figuruje pouze jedenkrát bez ohledu na to, zda označuje více druhů, a v němž různé morfologické varianty názvu zastupuje jediná zastřešující forma. V této reduované podobě výchozí materiál čítá 101 jmen květín a 57 jmen ptáků. K tomuto seznamu bylo v posledním kroku potřeba doplnit ty lidové názvy, které dnes figurují v národním názvosloví jako názvy oficiální, protože je ve svých korpusech autoři neuvádějí. Zde jsem vycházel z rozsahu druhů, jež uvádí jednak atlas *Naše květiny* (Deyl a Skočdoplová-Deylová 2001), jednak *Atlas ptáků České a Slovenské republiky* (Dungel a Hudec 2001). Takto doplněných názvů je celkem pět: *černo-hlávek*, *hlaváč(ek)*, *kokotice*, *dřemlík*, *poštolka*.

K materiálu pak přistupuji se dvěma zřeteli:

1. co je personifikováno (tj. zda část těla, zbarvení, chování, celý živočich/květina apod.);
2. co názvy tematizují (tj. zda celého člověka, části těla, lidské chování, profese atd.).

V prvním bodě se zaměřuji na pojmenovanou skutečnost: zde mě zajímá, nakolik jsou květina či pták vzhledem k danému názvu chápáni jakožto individua, a naopak do jaké míry se personifikace omezují jen na jejich část. Druhý bod se týká zdrojové oblasti názvů, která odpovídá naší kultuře, tedy tomu, jaký obraz personifikace přenáší.

Vzhledem k „živelnosti“ a spontánnosti lidových názvů není v ambicích tohoto výzkumu výsledky kvantifikovat: excerpovaný materiál je nejenže poměrně omezený, ale je specifický právě množstvím různ-

ných morfologických a hláskových variant, a je nadto podmíněn jak samotnou přírodní oblastí (každá má jiný počet zástupců), tak dalšími faktory, jako jsou například relativní četnost druhů v přírodě, jejich výskyt či nápadnost, kulturní důležitost atd. Důležitým faktorem je i produktivita představových schémat: zatímco některé metaforické obrazy se uplatňují výlučně pro jediný druh, například obraz *posměváčka* pro sedmihláska (lidově *posměváček*, *soudil* či *uštěpáček*), některá představová schémata jsou obecnější a mohou se objevovat i napříč přírodními říšemi (*babka*, *babička* apod. jako častý lidový název pro druhy ptáků, květin, stromů, hub, potažmo i pro věci).⁽⁴⁾

Vzhledem k těmto specifikům jazykového materiálu mají závěry z tohoto výzkumu jen omezenou platnost, přesto takové zkoumání umožní nahlédnout na jazykový obraz květin a ptáků a tento vyhodnotit v kontextu toho, nakolik tyto entity jsou, či naopak nejsou vnímány jako člověku podobné.

4 PERSONIFIKACE KVĚTIN

4.1 KVĚTINA JAKO ČLOVĚK

I přes evoluční vzdálenost mezi květinou a člověkem dokládají lidové názvy květin existenci konceptuálního schématu *květina je člověk*,⁽⁵⁾ v němž poupě/květ/plod odpovídá lidské hlavě, stonek krku nebo trupu, listy případně končetinám. Této představě odpovídají názvy *staříček* pro pampelišku (podle bílého chmýří; Hladká 2000), *mníšek* (rovněž pampeliška, zde podle holého, pleš připomínajícího povrchu po odvátí chmýří; Machek 1954) nebo *hlaváč(ek)*.

V dalších případech, v nichž je květina personifikována, je konceptuální analogie *květina je člověk* slabší, někdy těžko prokazatelná. Kvě-

4 *Slovník spisovného jazyka* (Havránek ed. 2011) uvádí, že slovo *babka* se používá v různých lidových názvech jako „mrak, přen. chmurné myšlenky; buchtá; zakrslý strom; pařez, pahýl vrby; palička bodláku; svazek lnu n. koudel; kovádlina na naklepávání kosy n. k nýtování“. Existence jména tematizujícího bábu či obecně stařenu však může být někdy motivovaná i metonymicky (např. *babí ucho* pro šalvěj; Hladká 2000).

5 Pro vyjádření metafor využívám zápis „X je Y“, s nímž pracují Lakoff a Johnson (2003).

tina v nich sice díky personifikaci figuruje coby individuum (v lidském slova smyslu), avšak bez očividných tělesných analogií k člověku. Do popředí se zároveň dostává jistý druh žertovnosti, jež souvisí s nadsázkou, kterou jazykové připodobnění rostliny k člověku je: *milovník* (svlačec) – jméno podle toho, že se tato rostlina ovíjí kolem jiné rostliny; *mládenec* (pcháč) – patrně podle statného vzrůstu, podobně i *sedlák*, *králíce* (kopretina), v tomto významu snad i *muž* (rozchodník); *naháček* / / *nahá ženská* (ocún) – podle toho, že ocún v době květu nemá listy; *dědek* (smil) – podle bílého chmýří na celé rostlině (vše Hladká 2000); *cikánka* a *komeníček* (bika) – podle tmavého květenství. Název *cikánka* se užívá i pro vlčí mák, tentokrát z důvodu připodobnění barvy květu k sukni (ibid.). Výjimečný je název *tanečník* pro třeslici, který se patrně vztahuje k chvění klásků této rostliny ve větru (ibid.), neboť tematizuje pohyb, zatímco ostatní názvy se týkají více statických vlastností rostliny.

Zvláštní skupinou jsou názvy, jež těží z mytologie. Na květiny jsou potom přenášeny již personifikované duševní obsahy (např. vodník, čert),⁽⁶⁾ a to s různými motivacemi: *čertíček*, *bubáčky* (bika) – podle tmavého květenství; *andělíček* (kociánek, pomněnka, sedmikráska) – zřejmě podle jemného vzhledu; *vodník* (pomněnka, rozrazil) a *hastrmánek* (blatouch, leknín) – podle prostředí výskytu květin, čímž se tyto případy řadí spíše k názvům metonymickým.

K metonymii mají blízko i jména *panáček*, *panenka* pro vlčí mák, motivovaná tím, že si s ním děti hrávaly jako s panenkou, a zejména pak název pro různé jarní květiny *sírotek* či *sírotka*, kvůli časnému růstu, když ještě jiné květiny nerostou (Hladká 2000).

Ze skutečnosti, že se v názvech květin objevují často jména typu panáček/panenka, paní, stařec, mládenec, muž apod., vyplývá, že přisouzení lidství květině není automatické a působí příznakově, tzn. že již ty nejobecnější charakteristiky člověka (stáří, pohlaví) mohou u květin sloužit dostatečně deskriptivně.

6 Mytologické postavy, bohové, víly apod. jsou v podstatě projekcemi psychického charakteru: „Někonečně mnoho z toho, co dnes pociťujeme jako součást naší vlastní psychické podstaty, se u primitiva projikováno ještě vesele prohání po širé pláni“ (Jung 2018, 91).

4.2 ČÁST KVĚTINY JAKO ČÁST TĚLA

Název *paní v trní* pro černuchu odkazuje k postavě, již lidé spatřovali v tvaru květu (Hladká 2000). Tento příklad dokládá narušení analogie *květina je člověk*: personifikována je zde jen část květiny a květina zde již tedy není vnímána jako individuum. Zřetelněji je tato ztráta celistvosti vidět u četných případů lidových jmen označujících rostlinu podle části lidského nebo zvířecího těla v rámci analogie *část květiny je část těla*. V těchto případech se rostlina jako celek doslova „rozpadá na díly“, které nám připomínají určitý kousek těla. Personifikována je pak pouze daná část, a nikoli rostlina jako celek.

Prisouzení určité části těla květiny k tělu člověka, případně zvířete, není systematické: brada či vousy se mohou vztahovat k listu (*Arónova brada* – árón), ale i ke květu (*vousy Ivanovy* – kavyl) či k plodu (*fousek* – koniklec), noha k listům (*kozí noha*) i ke květům (*stračí nožka* – ostrožka), oko ke květu (*pánbičkovy oči* – pomněnka) i k plodu (*vraní oko*). V případě, že se objevuje pravidelnost v prisuzování částí těla určitým částem rostlin, nejde o konceptuální představu v pravém slova smyslu, ale o blízkost tvarů, například vše kulaté je oko, případně hlava (podle velikosti); vše podlouhlé, ploché je jazyk; vše široké, ploché a s členitým krajem jsou packy atp. Přesto by bylo možné alespoň v té nejobecnější rovině určitou konceptuálnost nalézt, například podzemní části rostlin nejsou nikdy označovány jako oči (objevují se zde mj. prsty, vemeny, vole či moudí, z neanatomických názvů pak třeba ořechy), což by odpovídalo velmi základní antropomorfní představě stavby květiny, kde hlava (s očima) je umístěna vždy nahoře, nad zemí.

U personifikací částí rostlin je ve většině případů daná část těla v názvu doplněna o přívlastek, který specifikuje, zda se jedná o část těla lidského, nebo zvířecího. Výlučně lidské jsou *břich*, *pleška* nebo *prsty*. Výhradně zvířecí jsou potom *řapka*, *packa*, *paprčka*, *stopa*, *šlapka*, *drápky*, *pazourky*, *d'upa*, *prdélka*, *pupek*, *hubička*, *chvost*, *ocas*, *jazyk*, *kolénko*, *kule*, *moudí*,⁽⁷⁾ *noha*, *nůsek*, *pazneht*, *pysk*, *růžek*, *rožky*,

7 Zde jako součást názvu *kokotie múdcě*, později *kokotice* (Machek 1954).

tlama, vemenó, vole. Někde na pomezí se objevují *spár, křídlo, peří* a *žebro*, vztahující se k čertovi, a zvláště ještě *krev, slzy* (alt. *pláč*) a *srdéčko*, které se vztahují k nábožensky uctívaným bytostem (Bůh, Ježíš a Panna Maria). Ze specifického přisouzení určitých částí těla nábožensky uctívaným bytostem vyplývá i určitý obraz lidství: *krev, slzy, pláč* a *srdce* jsou zde reprezentovány svatými a Bohem (*krev pána Ježíše, slzičky panny Marie/pánbíčkovy*), čímž se vyzdvihuje jejich duchovní rozměr, tedy i to „božské v člověku“.

V některých případech se však části těla objevují jak s přívlastkem lidským, tak zvířecím (*brada, vous, nehet, oko, ucho, vlas, zub*). U některých rostlin se proto můžeme setkat s pojmenováním podle části těla jednou zoomorfní (*žabí oči*) a jednou antropomorfní (resp. deo-morfní; *pánbíčkovy oči*) – obojí pomněnka. Takovéto prolínání ale není časté a většinou různé přívlastky označují i různé druhy rostlin.

5 PERSONIFIKACE PTÁKŮ

Paralely mezi člověkem a ptákem jsou oproti květinám již mnohem přirozenější, reálnější a v moderní době nadto podložené biologicky. Velmi zásadní vliv na vnímání ptáků má také jejich schopnost volného pohybu. Personifikace ptáka proto umožňuje prakticky jen jediný způsob aplikace, totiž vždy ve vztahu celý člověk – celý živočich. Antropomorfizace částí těl, jako je tomu u názvů květin, se zde nevyskytuje. Z personifikujících názvů ptáků je zřejmé, že jejich „lidskost“, tj. blízkost člověku, je přijímána zcela automaticky, proto by nerespektování anatomických analogií mezi ptákem a člověkem znamenalo nemístné „odživotnění“.

Vnímaná lidskost ptáků se v jazyce projevuje už na úrovni slo-
votvorby: sufixy užívané v názvech se totiž neliší od sufixů konatelských jmen. To se týká zejména lovcích ptáků, kteří nesou lidová jména jako *koroptvář, muchář, holubář, rybář/ka, masařík* nebo *ptáčník*. Jejich motivací je vždy potrava, kterou loví, přičemž se někdy pojmenování kryje s názvem skutečné lidské profese.

Názvy profesí jsou obecně u personifikací ptáků velmi časté a většinou vycházejí z chování a výskytu živočicha: *bojovník* (jespák); *fojtík* (rehek) – snad podle častého výskytu na budovách a v blízkosti lidských obydlí, odkud „dohlíží“ na své okolí jako starosta; *hlídač* (mandelík) – podle toho, že sedává na mandelích nebo jiných vyvýšených místech v krajině a okolí (Machek 2010); *konědra* (sýkora koňadra) – dravostí přirovnávaná k „dráči koní“, tj. rasovi (Rejzek 2012); *manekýn* (linduška) – snad podle způsobu letu (srov. Machek 2010, 334); *masařík* (ťuhýk) – podle potravy; *ovčák* (koliha, slučka) – zřejmě podle prostředí výskytu; *rybníkář/ka* (racek, skalník); *sekáč* (chřástal) – podle prostředí výskytu (ve vysoké trávě, v poli); *tarasníček* (bělořit) – podle prostředí výskytu; *vinař* (drozd cvrčala) – snad podle doby přiletu; *zahradníček* (sedmihlásek); *zední(če)k* (zedníček, sýkora uhelníček, bělořit).

Povolání tematizují i názvy motivované vzhledem, tedy více statickým znakem ptáka. Hlavní motivací pro tyto názvy je charakteristický oděv či vzhled spojený s určitou profesí. Jako příklady lze uvést názvy *biskup* (parukářka); *jeptiška* (sova pálená); *kapucínka* (kulíšek); *komíníček* (pěnice černohlavá, bělořit šedý, rehek, uhelníček); *kovářík* (sýkora uhelníček); *králíček* – podle oranžového pruhu na hlavě (Rejzek 2012); *mlynařík* či *stárek* (mlynařík); *uhlíř/ka* (sýkora uhelníček, pěnkava jikavec, sýkora koňadra, rorýs, sýkora babka).

Ve všech těchto případech lze vyjít z analogie *pták je člověk, který vykonává nějakou profesi*, proto každá personifikace tohoto typu s sebou přináší i dynamický aspekt. V případě názvů ptáků motivovaných jen vzhledem je tato dynamičnost přítomná pouze latentně: primárním důvodem pro personifikování nebyla činnost, nicméně vnímání ptáků jako „malých lidí“ opravňuje a značně usnadňuje přenesení pojmenování podle profese, a proto je také tento způsob nazývání u ptáků velmi produktivní.

Kromě profesí se v názvech objevují další jména či označení lidí, část z nich se vztahuje opět spíše ke vzhledu – zde můžeme jmenovat velmi časté označení *babka* a různé slootovorné varianty toho jmé-

na (různé druhy sýkor, mlynařík, sova pálená, chřástal); *černoušek* (pěnice černohlavá); *nevěstinka* (sýkora modřinka); *popelka* (pěnice, vrána). Chováním jsou motivovány názvy *kecal*, *posměváček*, *soudil* či *uštěpáček* (vše sedmihlásek).

U názvů ptáků není nikdy personifikována jen část ptačího těla v analogii *část ptáka je člověk*. Objevují se však případy, kdy je část ptačího těla chápána jako lidská, případně savčí (např. *ušák* jako jméno pro výra velkého), jako část lidského oděvu (*parukářka*, *králíček*, *biskup*) nebo kdy je ptačí chování interpretováno z lidské perspektivy, např. lidové *skrývačka* pro potápku; jména *konipas*, *dřemlík* (od *dřímavý*, neboť i v nebezpečí tento pták nehybně sedí; Machek 2010), *poštolka* (patrně z **postojati*, jelikož tento dravec při hledání potravy „stojí“ ve vzduchu; Rejzek 2012); případně již zmíněný název *bojovník* pro jespáka (chováním zde není skutečný boj, ale rituál při tokání; Singer 2017, 304).

Zajímavé jsou i názvy *král noci* (výr velký) a *křepelčí král* (chřástal), které by bylo možné také za personifikaci chápat, jelikož v tomto případě jde o projekci hierarchie lidské společnosti na společenství zvířat. Motivujícím znakem je zde zřejmě velikost těchto ptáků. Analogické pojmenování nacházíme dokonce i u květin, kde *králice* označuje kopretinu.

ZÁVĚR

Z analýzy lidových názvů je zřejmé, že personifikace je zcela přirozený pojmenovací prostředek jak pro ptáky, tak pro květiny. Srovnáním personifikujících názvů těchto dvou životních forem ukazuje, že projekce lidského těla, lidských vlastností či chování má pro každou z nich odlišný charakter. Lze rozlišit různé stupně personifikace podle toho, do jaké míry obraz květiny či ptáka splývá s obrazem člověka, a naopak do jaké míry jsou si tyto obrazy vzdálené.

U jmen květin se můžeme setkat s dvěma hlavními stupni personifikace. První z nich charakterizuje konceptuální metafora *květina je člověk*

a vychází z přibližného připodobnění těla květiny k tělu člověka s tím, že jednotlivé personifikované části těla respektují přibližné umístění na celkové projekci těla. Názvy nicméně dokládají, že splynutí obrazu květiny a člověka koliduje s běžným chápáním životnosti květin: u těchto jmen se objevuje jednak nadsázka či žertovnost, jednak tendence „odživotnit“ personifikující pojmenování, např. namísto **bubáčci* se používá v nominativu plurálu *bubáčky* (podobná je i situace u názvů květin, jež vycházejí ze jména zvířete: *beránky*, *vlky* atd.; srov. Hladká 2000).

Na opačném pólu se nachází stupeň personifikace, na němž je květina vnímána více abstraktně a personifikovány bývají pouze vybrané části, které mohou tvarově a velikostně připomínat část lidského (příp. zvířecího) těla. Antropomorfizace částí těl v tomto případě nerespektuje konceptuální představu květiny jakožto lidské postavy.

Tyto stupně představují pouze dva krajní případy, s nimiž se u personifikujících názvů květin lze setkat, přičemž mnohé personifikující názvy se nacházejí na škále mezi těmito dvěma extrémy. Vliv projekce celkové postavy na květinu je u některých jmen více patrný, u jiných je minimální a spočívá například jen v nejzákladnějším vertikálním členění těla na „horní část“ a „dolní část“.

U názvů ptáků se téměř výlučně objevuje personifikace *pták je člověk*, aniž by se zde objevovala snaha tuto personifikaci oslabit gramatickou změnou životnosti jako u květin. Naopak už samotná morfologická stavba jmen podporuje obraz „lidskosti“ ptáků pomocí konatelských sufixů. Ptáci v lidových jménech vystupují jako jedinci vykonávající určitou profesi, a proto lze předpokládat, že klíčovým faktorem umožňujícím projekci lidství na ptáka je chování, pohyb či další aktivní projevy živočicha. Skutečnost, že se ptáci projevují charakteristickým chováním, usnadňuje použití metafor *pták je člověk vykonávající profesi* i tehdy, když je primární motivací vzhled (např. bílé oblečení mlynáře přenesené na bíle zbarveného ptáka). Představa ptáka coby člověka je tedy zcela přirozená a nepůsobí v lidském vnímání vážný nesoulad.

K personifikaci nedochází pouze na úrovni jedinců nebo částí těla, ale také na úrovni projekce lidské společnosti, její hierarchie a řádu

na „společenství“ ptáků nebo květin. Velikost jedince nebo dravý způsob získávání potravy mohou být chápány jako znaky hierarchického postavení mezi ostatními druhy.

Zatímco některé lidové názvy jsou zřetelně personifikující (např. mlynařík), u některých je již složitější určit, zda se o personifikaci, resp. o metaforu v pravém slova smyslu jedná. Tato nejasnost se týká typicky jmen ptáků motivovaných chováním, jako jsou *poštolka*, *bojovník* či *dřemlík*. Metafory, které jsou v jádru těchto pojmenování, souvisejí úzce s naší interpretací daného chování, jelikož antropocentrická představa ptáků jakožto „malých lidí“ předurčuje i samotnou interpretaci zvířecího chování. Metaforičnost těchto názvů může být více nebo méně patrná, či dokonce zcela nepociťovaná, v závislosti na míře vhledu do cizí kultury, tj. i do kultury zvířecí, v níž např. existují pro člověka nesrozumitelné rituály tokání (typicky se dezinterpretace chování objevují u domácích mazlíčků; srov. Donaldson 2011).

Personifikující lidové názvy dokládají, že míra personifikace přírody se úzce pojí s vnímáním vlastní existenciální blízkosti k tomu, co je personifikováno. Zatímco mnohé názvy prozrazují pocíťovanou odlišnost mezi lidským a mimolidským, v jiných případech lidové názvy mohou svědčit o tom, že člověk tuto odlišnost nevnímá, anebo ji vnímá jen slabě, v důsledku čehož pak přírodní entitě může přisoudit charakteristiky, jež vycházejí z antropocentrického chápání.

Mgr. David Lavička

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Křížkovského 10

779 00 Olomouc

david.lavicka01@upol.cz

CC BY-SA 4.0.

Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci
(IGA_FF_2023_040).

LITERATURA

- Alderman, Bret. 2017. *Symptom, symbol, and the other of language: a Jungian interpretation of the linguistic turn*. Abingdon: Routledge.
- Black, Max. 1976. *Models and metaphors: Studies in language and philosophy*. Ithaka: Cornell University Press.
- Deyl, Miloš a Skočdoplová-Deylová, Blanka. 2001. *Naše květiny*. Praha: Academia.
- Donaldson, Jean. 2011. *Lidé a psi: střet kultur*. Praha: Plot.
- Dungel, Jan a Hudec, Karel. 2001. *Atlas ptáků České a Slovenské republiky*. Praha: Academia.
- Gibbs, Raymond W. 1994. *The poetics of mind: figurative thought, language, and understanding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Havránek, Bohuslav (ed.). 2011. *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Ústav pro jazyk český, v. v. i. <https://ssjc.ujc.cas.cz/> (přístup 23. 8. 2023).
- Hladká, Zdeňka. 2000. *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. K sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích*. Brno: Masarykova univerzita.
- Jelínek, Milan. 2017. „Personifikace.“ In *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová. <https://www.czechency.org/slovník/PERSONIFIKACE> (přístup 23. 8. 2023).
- Jung, Carl Gustav. 2018. *Archetypy a nevědomí*. Brno: Nadační fond Holar.
- Klůz, Zdeněk. 1977. *Naše ptactvo v lidovém názvosloví a vědecké terminologii*. Praha: SZN.
- Lakoff, George a Johnson, Mark. 2003. *Metaphors we live by*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press.
- Machek, Václav. 1954. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Machek, Václav. 2010. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Récanati, François. 2004. *Literal meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rejzek, Jiří. 2012. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.

Ricœur, Paul. 1997. *La métaphore vive*. Paris: Éditions du Seuil.

Singer, Detlef. 2017. *Ptáci*. Plzeň: Ševčík.

Vaňková, Irena et al. 2005. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.